



# TOEKOMSTATELIER NL2100

Verslag 11-15 september

## **Samenvatting van het Toekomstatelier**

We hebben de verleiding weerstaan om een visionair beeld te schetsen van 2100, en het pad hoe daar te komen. Dat klassieke beeld van hoe ontwerpers werken, voldoet niet voor transitieopgaven. Daarvoor zijn de onzekerheden te groot. We hebben ons allereerst verdiept in de werking van het fysieke en maatschappelijke systeem, en daarbij de lange termijn horizon verkend. We maakten gebruik van voorwerk uit onderzoek naar Waterveiligheidslandschappen en spraken met tal van experts. Dat bracht een zekere bandbreedte in beeld waarbinnen ontwikkelingen zoals klimaatverandering en maatschappelijke voorkeuren zich kunnen gaan ontwikkelen.

De Waddenkust is onderdeel van een bij uitstek dynamisch landschap als we naar lange lijnen in de tijd kijken. Die dynamiek is ook precies wat als Outstanding Value van het Unesco Werelderfgoed Waddengebied wordt benoemd. Maar in de afgelopen eeuwen hebben we de dynamiek behoorlijk aan banden gelegd door bedijking en inpoldering. Ook beleid haalt de dynamiek uit het systeem. Natura 2000 heeft alle natuurdoeltypen tot op perceelsniveau vastgeklonken en aan de andere kant van de dijk doen bestemmingsplannen, landbouwbeleid en de wetten van de markt hetzelfde. Als accountants proberen we iedere vierkante meter te beheersen, wat zich slecht verhoudt het dynamische karakter. De pijnlijke waarheid die uit onze analyse naar voren komt is dat de ‘business as usual aanpak’ op alle fronten knelt. Er is letterlijk geen oplossingsruimte voor nieuwe opgaven zoals klimaat, biodiversiteit of de landbouwtransitie.

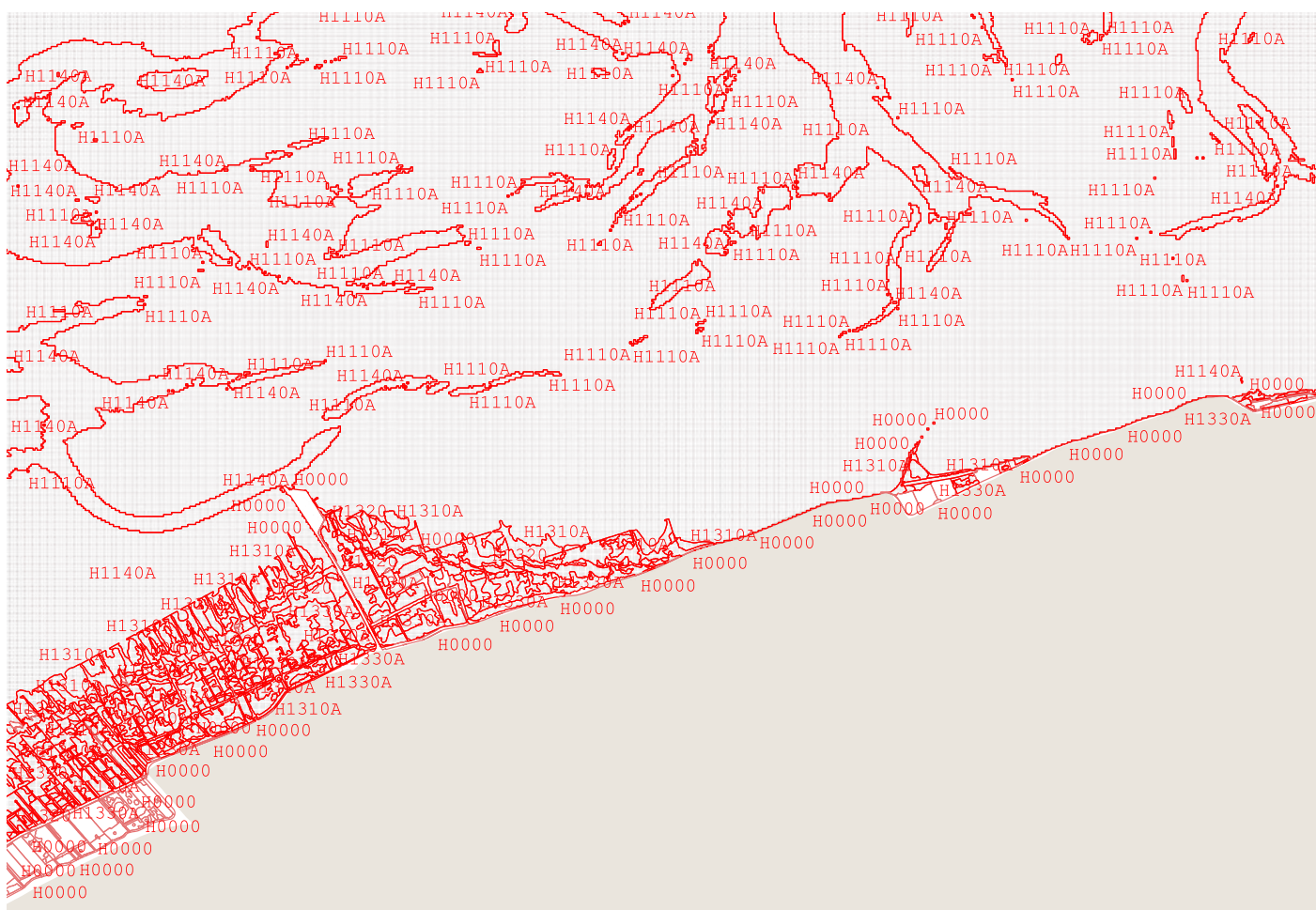
Als oplossende denkrichting hebben we het uitgangspunt omarmd om het levende bodem- en watersysteem als kompas voor de toekomst in te zetten. Dit sluit aan bij het hernieuwde rijksstandpunt ‘water-bodem-sturend’, met de toevoeging dat het daarbij om vitale en dynamische processen gaat. Door deze bril hebben we tal van vernieuwende projecten

en pilots geïnventariseerd en nieuwe voorstellen gedaan. Bijvoorbeeld voor het toepassen van meer houtige gewassen in de landbouw om bodemvorming te bevorderen en voor natuurlijke plaagbestrijding (agroforestry), om met zoetwaterlenzen de kleischil steeds minder afhankelijk te maken van aanvoer uit het IJsselmeer, of om slib uit het Waddensysteem in te zetten voor dijkversterking, bodemverbetering of andere circulaire toepassingen.

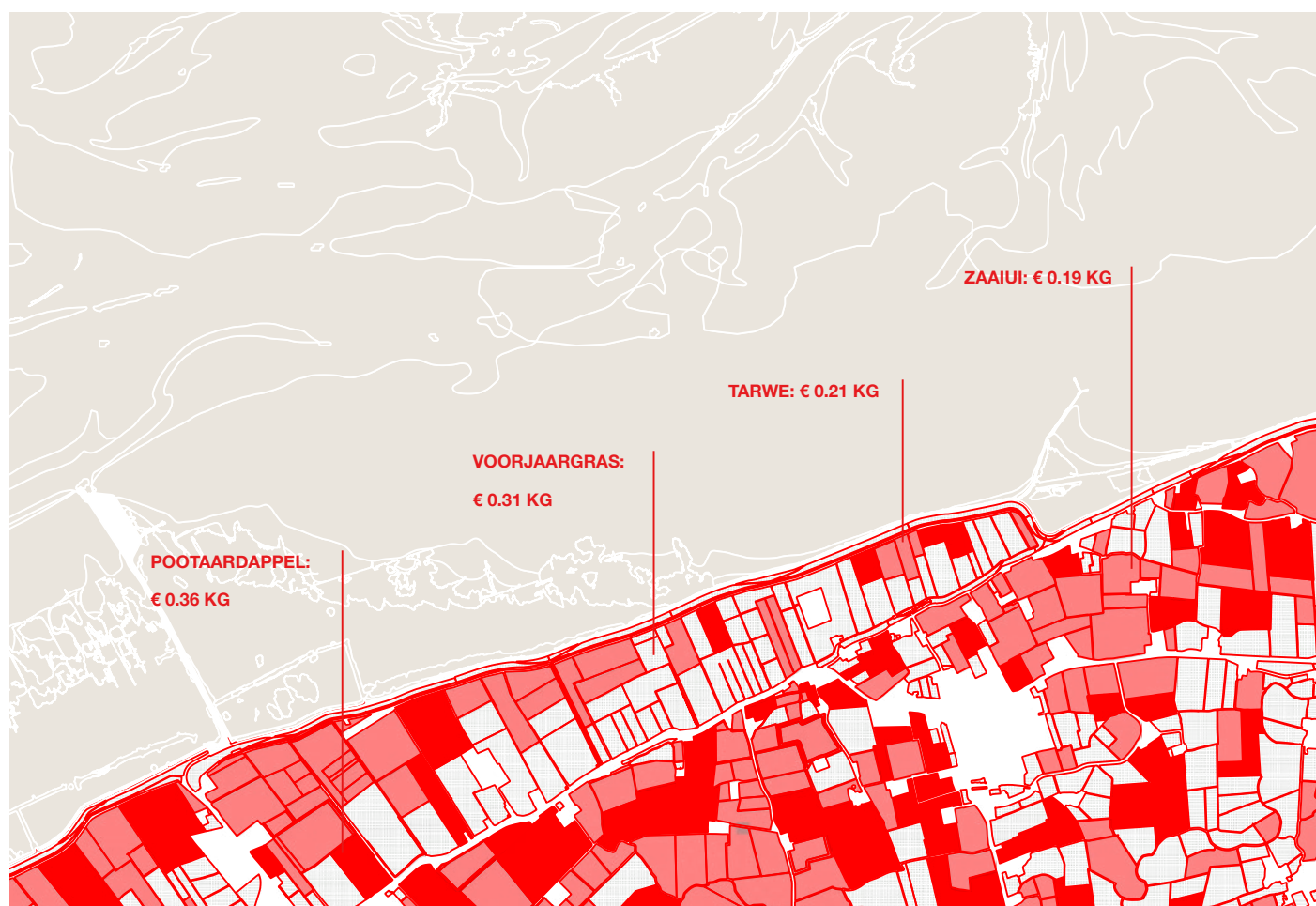
Zo konden we onder de richtinggevende keuze van het levende bodem- en watersysteem deelstrategieën uitwerken voor landbouw en biodiversiteit, zoetwaterbeschikbaarheid, erfgoed, sedimentatie en slib en waterveiligheidslandschappen. Per deelstrategie is vervolgens een eerste verkenning gedaan wat vanuit (bestaand of nieuw) beleid of autonome verandering, momenten in de tijd zijn die business as usual doen kantelen naar het ‘nieuwe normaal’: gezond en veilig leven in een dynamische delta. Niet uitputtend, maar om de manier van sturen op transformatiepaden te illustreren. Dit is extra kracht bijgezet door als activerende oproep enkele suggestieve posters te ontwerpen.

Het inzicht dat huidig beleid weinig oplossingsruimte biedt, terwijl experimenteren zo nodig is, heeft geleid tot het Manifest voor het Experiment. Als beleidsmaatregel is voorgesteld om jaarlijks gemiddeld 1% van de gronden beschikbaar te stellen voor langjarige experimenten. Een regionale open uitvraag wakkert innovatie aan en de maatschappelijke dialoog over toedeling van de experimenteerruimte geeft voeding aan gedeeld toekomstbewustzijn. Dit versterkt zowel de landschappelijke als de maatschappelijke veerkracht. Op deze manier zal termijn doorlopend zo’n 20% van de gronden in transformatie zijn, terwijl de resterende 80% zorgt voor stabiliteit. Een dergelijk structureel experimenteerprogramma brengt dynamiek terug in een Lerend Landschap dat voorbereid is op de onzekere toekomst.

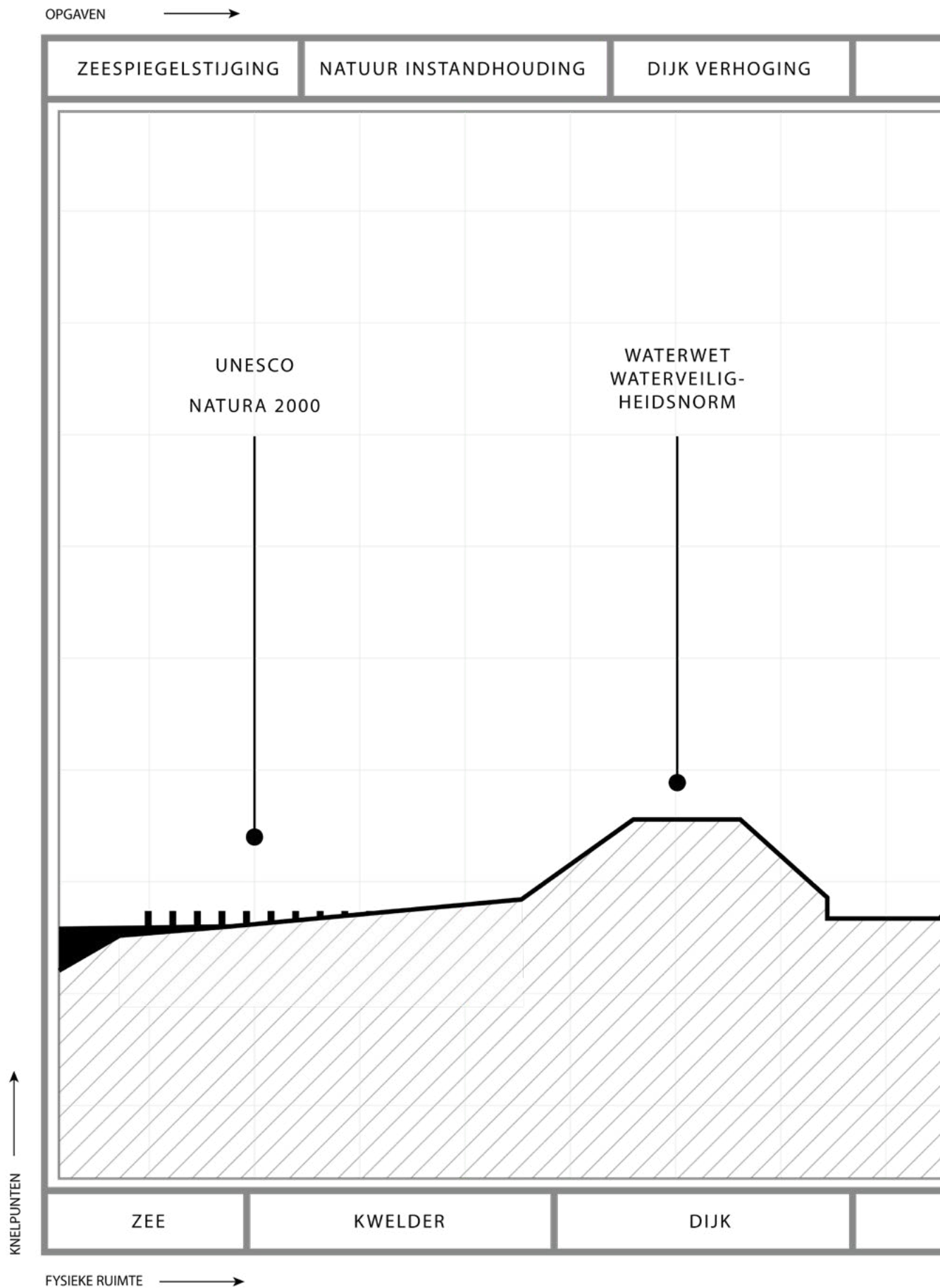
▼ **Afbeelding 1.** Natura2000 natuurodoeltypen  
fixeren het natuurlijke systeem van de  
Waddenzee: 'Accountantnatuur'



▼ **Afbeelding 2.** Aan de andere kant van de dijk leggen landbouwbeleid en de wetten van de markt het systeem vast.



▼ **Afbeelding 3.** Wetten, regels en beleid leggen onze omgeving vast en beperken de nodige verandering.



ONDERHOUD

WONINGBOUW OPGAVE

DROOGTE

RIJKSMONUMENT

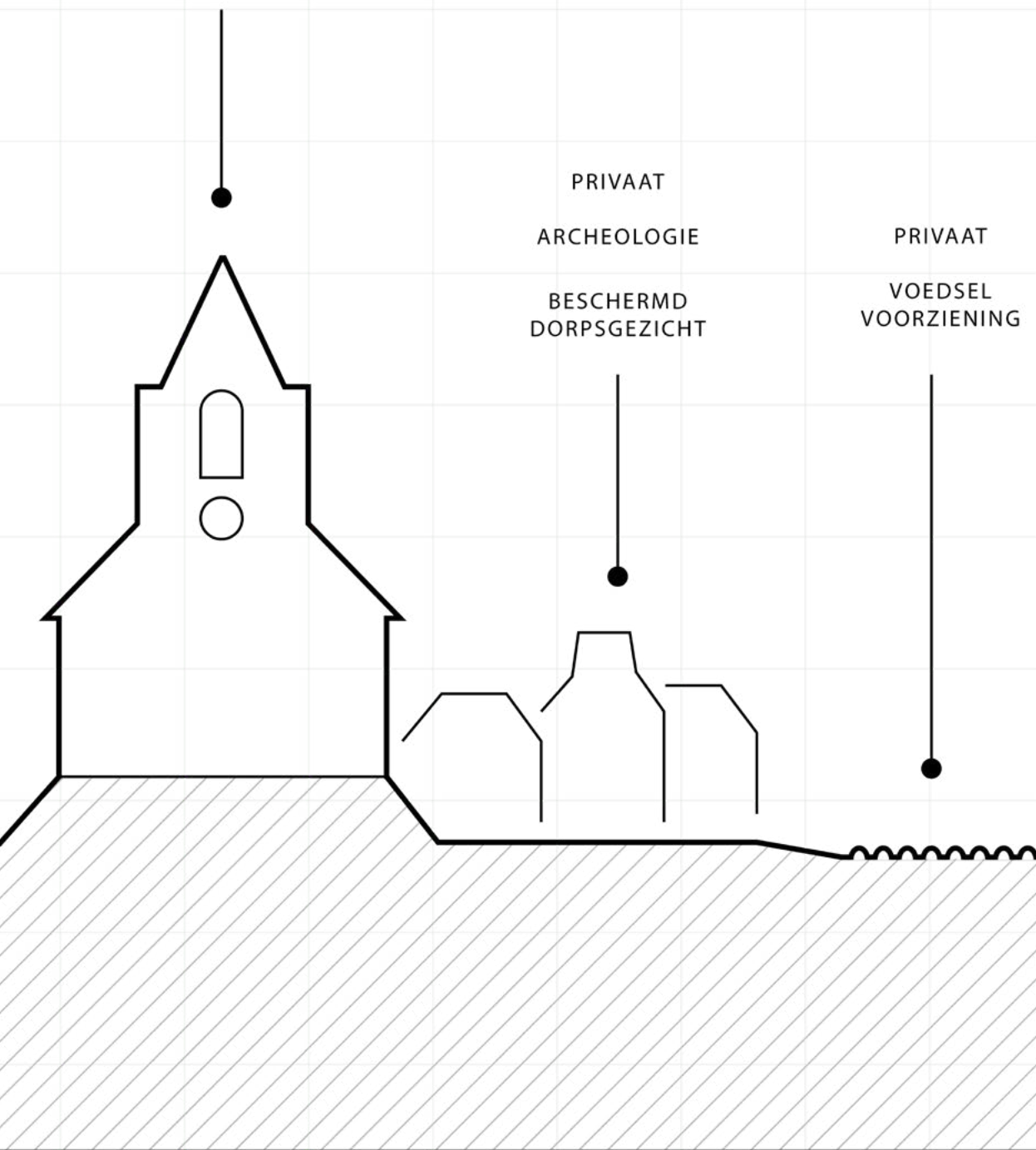
PRIVAAT

ARCHEOLOGIE

PRIVAAT

BESCHERMD  
DORPSGEZICHT

VOEDSEL  
VOORZIENING



KERK EN TERP

DORP

AKKER

# **MANIFEST VAN HET 'LEREND LANDSCHAP'**





## **‘Op de dijk’ - Jannemarie de Jonge**

Welkom op de zeedijk bij Marrum, bij de landschapstriënnale Dynamische Waddenkust, bij de afsluiting van een Toekomstatelier van het College van Rijksadviseurs. Mijn naam is Jannemarie de Jonge, rijksadviseur voor de fysieke leefomgeving. Op uitnodiging van de Landschapstriënnale 2023 mocht ik een week lang werken op deze prachtige plek, het Lage Noorden. Ik heb daarvoor een team samengesteld van jonge ruimtelijk ontwerpers uit de regio: Berte, Jonas, Lieke, en 2 collega’s vanuit het atelier rijksbouwmeester, Shera en Jelle.

Ik wil op deze plek op de dijk ons verhaal beginnen. Ik ben altijd weer geraakt door dit landschap, waar je ervaart, ziet en begrijpt hoe hier generatie op generatie vorm is gegeven aan het landschap. Altijd zoekend naar de balans tussen de lusten en lasten van natuurlijke processen en wat het leven van alledag nodig heeft. Dat is dus per definitie een dynamisch landschap, altijd in beweging. Dat was dan ook de werktitel die ik aan dit Toekomstatelier gaf: **generatieve landschappen, vormgeven aan de schoonheid van het alledaagse.**

Elke generatie zal weer moeten uitvinden welke vorm en gebruik past bij de tijd waarin ze leeft. Daarom heb ik ook de samenwerking gezocht met ontwerpers die qua leeftijd mijn kinderen hadden kunnen zijn.

Het College van Rijksadviseurs, een trio van een architect, een stedenbouwkundige en ikzelf als landschapsarchitect, heeft als motto voor onze werkagenda gekozen: de 22<sup>e</sup> eeuw begint nu. We willen daarmee benadrukken dat we, zeker in deze tijd van snelle veranderingen (klimaat, demografie, technologie) een paar generaties vooruit moeten denken om beter te weten wat nu verstandig is om te doen. En om te laten. Op basis van dit motto kwam de uitnodiging voor dit Toekomstatelier op mijn bordje.

En nu ga ik een ontboezeming met u delen. Want

welke verwachting schep ik, als rijksadviseur, landschapsarchitect, aan het einde van een Toekomstatelier 2100? Juist, dat ik een visionair beeld schets van 2100, en een pad hoe daar te komen. Ik voel die verwachting voortdurend. Ook bij mezelf, want dat is het klassieke beeld waarmee ik ben opgeleid: geloof in maakbaarheid, onzekerheden uitbannen, de wereld beheersen. Ik ga die verwachting niet inlossen. Het is totaal onzinnig om de spreekwoordelijke stip op de horizon te willen zetten en een lineair pad naar een onzekere toekomst te schetsen. Wat wel zinnig is: de horizon verkennen, welke bandbreedte kunnen we verwachten, wat zijn pijnlijke waarheden die we dan onder ogen moeten zien, manieren van het landschap en onze steden en dorpen gebruiken die eindig zijn? Welke grote lijnen zien we vanuit het verleden en wat leren we daarvan? En welke opties zijn dan denkbaar, en hoe kunnen we ze testen? Welke kennis moet dan urgent ontwikkeld worden? Dit is samenwerken in een doorlopend leerproces, aan wat je een lerend landschap zou kunnen noemen. Dat is wat ik ‘ontwerpend denken en handelen’ noem en wat we in deze week, met input van allerlei experts en gebiedskenners geoefend hebben.

We gaan jullie meenemen in onze ontdekkingsstocht en hopen dat je behoorlijk in verwarring raakt. Want dan gaat het goed. **Opschudding brengt verandering. Om iets nieuws te leren moet je vaak eerst het oude afleren.** Net zoals ik mijn overtrokken geloof in maakbaarheid heb moeten afleren en mijn eigen vak voortdurend opnieuw aan het uitvinden ben.

De opgaven zijn groot en we moeten allemaal zelf aan de bak. Wij doen vandaag steeds een voorzet, en kaatsen vervolgens de bal terug door een vraag te stellen. Je krijgt dan even de tijd om daar over na te denken en wat op te schrijven. Nadat we jullie in 6 blokjes gevoed hebben met onze inzichten, voeren we graag het gesprek over jullie eigen ontdekkingen.



▲ **Afbeelding 5.** Jannemarie de Jonge 'Op de dijk'

► **Afbeelding 6.** De stoet van aanwezigen van het Lage Noorden richting de dijk



## **Erfgoed en dynamiek - Jelle Hettema**

Ik wil in mijn werk aandacht geven aan het verleden, en kijken hoe we dat voort kunnen zetten. Niet alleen vanuit een starre houding van bewaren, maar door het bieden van inspiratie. Want wat is hier, in dit gebied, erfgoed? Het oudste cultuurlandschap van Nederland, eeuwenoude kerken, boerderijen en de hoogste dichtheid aan archeologische monumenten.

De historische sensatie zoals Johan Huizinga dat in de 20<sup>e</sup> eeuw benoemde. Die ervaar ik hier. Deze monumenten zijn geweldig! Overduidelijk van historische waarde. Ik kan genieten van de ouderdom. Maar wat doe je als de opgave zo groot is? Welk verhaal vertelt het erfgoed? Is de historische ervaring alleen mogelijk met de monumenten en vinden we dit het behouden waard? Wetend welke richting de plannen ongeveer op zouden gaan... bleek ik toch terughoudend in loslaten. Zo ging ik deze week in. Ongemerkt viel ik terug in de modus van beschermen en behouden.

Ik besef me dat de monumenten relictten zijn van een groter verhaal. Een verhaal dat een fysieke verschijning krijgt in de monumenten en landschapsstructuren. Dat verhaal gaat volgens mij over eigenwijsheid. De strijd tegen het water. De mannen die samenwerken om met de natuur te werken. Het is een verhaal van overwinning, maar ook van verlies. Deze dagen hebben we de herinneringsmonumenten gezien. Op de kaarten zien we oude dorpen, verzwolgen door de zee.

Dit komt onder meer door de steeds maar toenemende techniek. We kunnen het systeem steeds meer naar onze hand zetten. Waardoor het verhaal van de mannen in de klei, die samenwerken met de natuur, een verhaal van ingenieurskunst is geworden. Die doorwerking zie ik in de projecten die we hebben gezien.

Schaalvergroting wordt gezien als onvermijdelijk, waarbij het narratief dus steeds meer een verhaal van overwinning is geworden. Dit heeft ons enorm veel goede dingen gebracht: economische voorspoed, een gevoel van veiligheid. Maar we zijn ook wat verloren:

**We zijn langzaam verleerd om met de natuur te werken, en werken het tegen.**

Hoe ga ik dan om met de verstarring van het behouden en bewaren, tegenover het willen doorontwikkelen van het verhaal? De criteria voor de OUV's (Outstanding Universal Values) gaven hierin meer denkruimte. Het dynamische ongerepte landschap, met de nadruk op het dynamische systeem. Een oplossing voor specifieke monumenten geeft dit nog niet, maar ik wil het benaderen vanuit het verhaal. En dat is niet één verhaal, maar zijn er talloze. Hoe kunnen we vanuit dat narratief nadenken over de toekomst, waarin we toewerken naar samenwerken met de natuur, en hoe passen onze monumenten als relictten in dat verhaal? Misschien wordt het dan ook tijd om langzaam los te durven laten.



▲ **Afbeelding 7.** Jelle Hetteema presenteert zijn ervaring

## Manifest voor het experiment - Lieke de Jong

Dit is het manifest vóór het experiment; voor een lerend landschap; met onbekende bestemming; en met onbestemde gronden. Om te beginnen, om te leren van tijd en natuurlijke dynamiek, om te leren van de consequenties van onze acties, om de tijd z'n werk te laten doen, om kennis leemtes te ontrafelen, om los te komen van huidige waarden en inzichten, om loslaten te trainen, om onwetendheid te omarmen, om te leren van het landschap. Zodat we in 2050 lessen kunnen trekken uit de aankomende jaren. Om te weten hoe we na 2050 verder moeten gaan.

Tijdens het Toekomstatelier hebben we zoveel opgaven gezien, en zoveel interessante mogelijkheden om die op te lossen. Maar de effecten hiervan lijken nog te onzeker. We stoppen veel tijd in het berekenen en vervolgens het recht-rekenen van gewenste

uitkomsten. Uitkomsten die we niet kunnen weten. Daarbij, het regelsysteem dat bedoeld is om de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien, legt ons juist beperkingen op om te handelen in het belang van een toekomstbestendig landschap. In het belang van generaties na ons. In de waddenkust ervaren we voortdurend de verbinding met de kracht en dynamiek van natuurlijke processen. Een kracht die groter is dan onze menselijke, technische middelen. In ons huidige regelsysteem zit geen ruimte ingecalculerd voor meebewegen met die natuurlijke dynamiek. We zijn het vertrouwen in onszelf, als natuurlijke bondgenoten, kwijtgeraakt. Wat we die week hebben geleerd is dat we de toekomst niet kunnen voorspellen. Dat iedere expert een andere verwachting heeft voor 2100 en voornamelijk weet het niet te weten. Omdat we niet kunnen overzien wat op ons afkomt in de tussenjaren op het gebied van technologie, ziektes, biodiversiteit

▼ **Afbeelding 8.** Lieke de Jong deelt haar ervaring nadat zij het manifest heeft voorgedragen.



en ook het weer. We hebben hiervoor ruimte nodig om een buffer op te bouwen in het landschap. Om ons op verschillende manieren te kunnen wapenen of mee te bewegen aan natuurlijke dynamieken. Om ons te trainen voor onzekerheid en flexibiliteit. Want inmiddels hebben we een plicht richting de natuur en een plicht richting de volgende generaties om het anders te doen.

Middel? We stellen het experiment voor om aan den lijve te ondervinden wat het effect is van een gestaag veranderend landschap. Om van de dynamiek te gaan houden en die te waarderen. Het experiment van doorgaande verandering als tegenhanger van de papiercultuur die ons gevangen houdt. Het experiment om de toekomst niet vast te leggen in een plan, maar om juist de veranderingen in de tijd te ontwerpen, te leren van natuurlijke processen en het vernuft van de ecosystemen, die samen met ons menselijke handelen het levende, lerende landschap vormgeven.

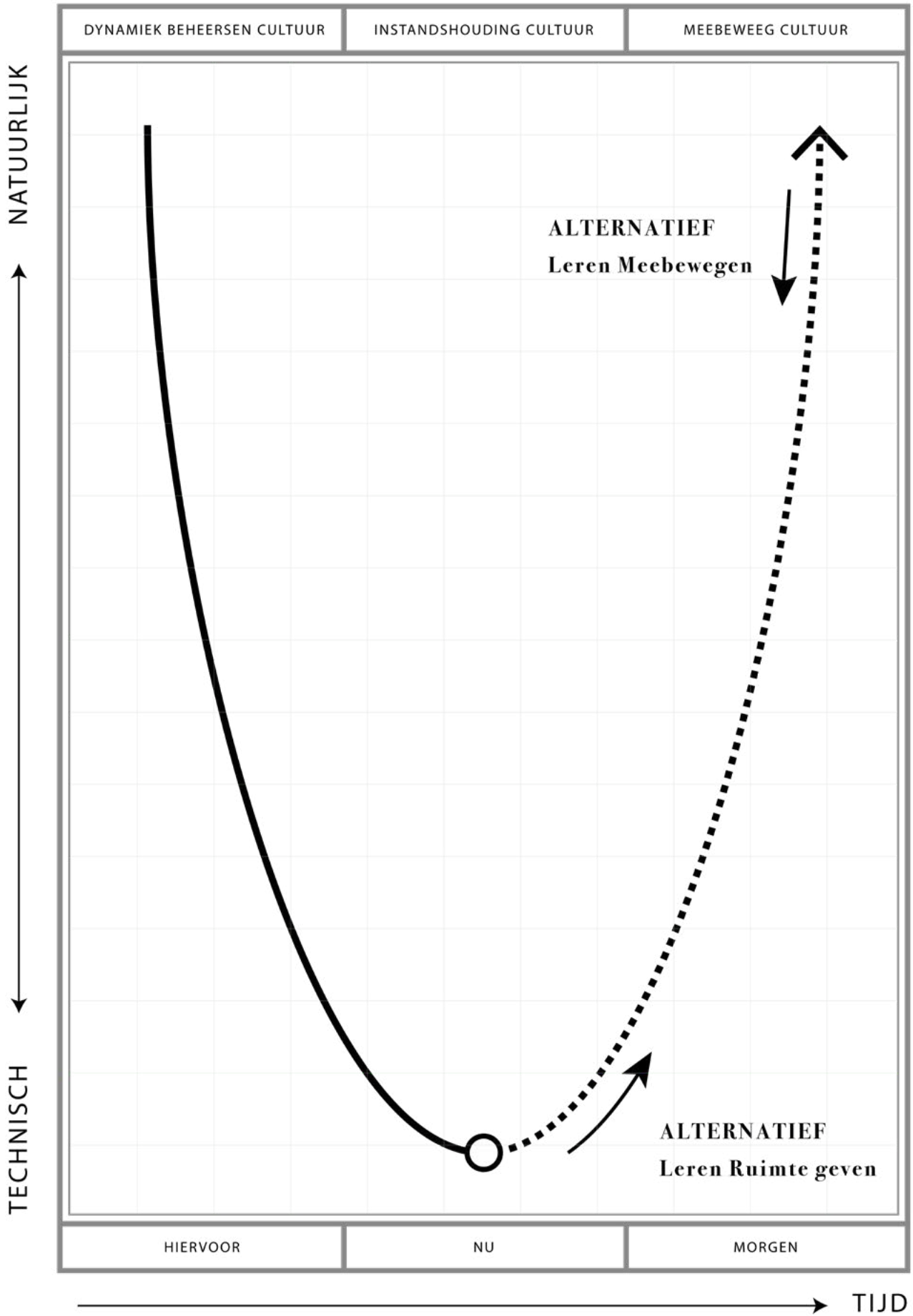
Effect? Dat weten we niet zeker. Het experiment is ook een experiment.

Hoe? We introduceren de 'U'. Waarin de linker kant van de U vanaf een natuurlijk georiënteerde samenleving naar een technisch georiënteerd landschap loopt. Waarbij de natuurlijke dynamieken zijn vastgelegd en worden beheerd. Onderin de U is nu. Waarin we vastgelopen lijken te zijn in het huidige systeem. Aan de rechterkant van de U ziet u een stippellijn dat de toekomst representeert. Deze lijn is niet gedefinieerd maar beweegt toe naar een toekomst waarin de natuurlijke dynamiek onderdeel is van onze samenleving. Kan dit door leren meebewegen? Kunnen we in een experiment het huidige landschap en de organisatie systemen loslaten en volledig meebewegen met de natuurlijke dynamiek? Is dit

de methode om hierop te leren anticiperen? En hoe kunnen we experimenteren met het leren ruimte geven van natuurlijke dynamiek aan de hand van onze technisch gestoelde landschapscultuur? Om te leren loslaten van de greep waarin we nu zitten. Kunnen we de techniek evolueren richting een leven met natuurlijke processen?

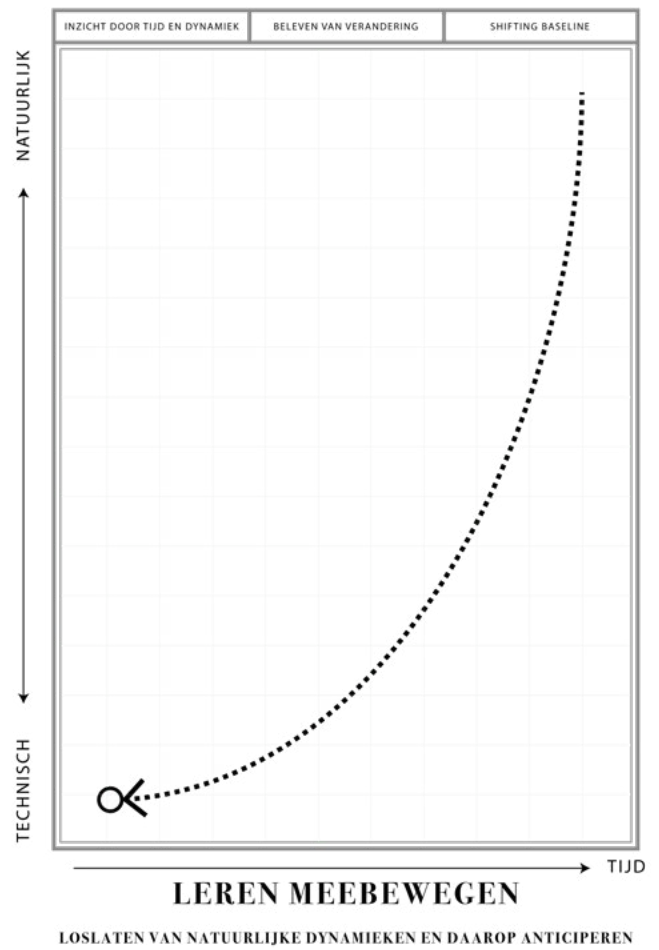
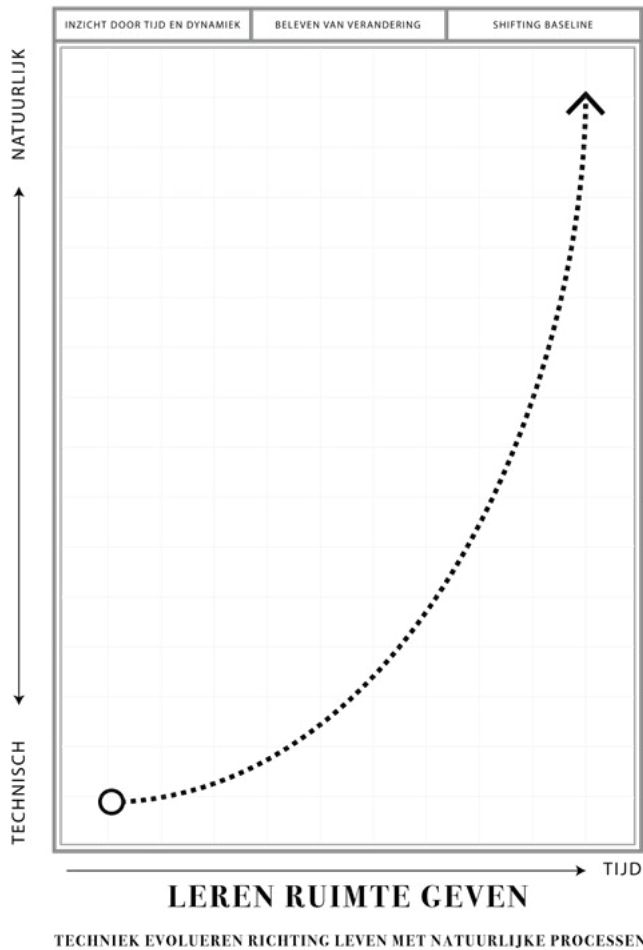
Doel? We hebben het experiment nodig om uit onze veilige denkkaders en redeneringen te komen die de ruimte voor ontwikkeling en anders denken tegenhouden. We hebben het experiment nodig om de huidige vertrouwde waarden van esthetiek, mooi, niet mooi, goed of fout, op te rekken door andere waarden in te zien. We hebben het nodig om te leren afhankelijk te zijn van de natuurlijke processen waar we onderdeel van zijn. Het experiment zal ons trainen ons te verhouden tot onwetendheid en onzekerheid. Het experiment zal ons aansturen verschillende oplossingen te onderzoeken die onderling van elkaar kunnen leren. Het experiment kan ons uitgangspunten geven die onze inzichten kunnen verrijken. Het veelvoud van experimenten zullen een buffersysteem ontwikkelen die ons gezamenlijk klaar maken voor de uitkomst van verschillende klimaat scenario's.

Dus niet aan de hand van statische kaarten, toekomstvisies en de eindeloze rapporten, waar jaren over vergaderd moet worden om iets te laten starten. We willen nu aan de slag en ontdekken. Want, wat is een betere manier dan te kunnen bewegen in een nieuw gedachtegoed; het experiment te zien, te voelen, te ervaren, om te leren wat de alternatieven zijn op onze huidige omgeving. Wij stellen voor; Meer ruimte voor het experiment. Voor een lerend landschap; Met onbekende bestemming; en onbestemde gronden



# MANIFEST VOOR HET EXPERIMENT





◀ **Afbeelding 9.** de 'U': Het manifest voor het experiment. Door het experiment weer leren om in balans te komen met het natuurlijke systeem

▲ **Afbeelding 10.** 'Leren ruimte geven', techniek evolueren richting het leven met natuurlijke processen

▲ **Afbeelding 11.** 'Leren meebewegen', loslaten van natuurlijke dynamieken en daarop anticiperen

## Leren ruimte geven – Berte Daan

Albert Daan en Tietske Stiemens, mijn grootouders, maakten een wandkleed over wat in hun ogen belangrijk was voor de geschiedenis van het denken. Dit begint volgens hen bij de oerknal en gaat via de eerste planten, langs de evolutie, de controle van de mens over het vuur, ontwikkeling van het schrift, de filosofen, de ontwikkeling van religie en cultuur, via de Renaissance en het humanisme.

Ik kom er zo op terug.

Als we nadenken over een landschap waarin de mens weer meer onderdeel is van natuurlijke processen, is het essentieel dat we nadenken over hoe we daar komen. Hoe snel we als mens transities kunnen maken, en wat dat betekent in het nadenken over generaties.

Hoe kan het dat we zo weinig doen aan al die landschappen die in een ongezonde staat verkeren? Vanwege systeemfouten en strikte regelgeving waar we nu in zitten. Maar ook omdat we denken dat het landschap van ons is en dat het landschap moet blijven zoals wij het willen. Waar halen we dat recht vandaan?

Met het huidige natuurbeleid is de natuurlijke successie, het principe van “opvolging” stilgezet. We houden bijvoorbeeld nu land kunstmatig open om specifieke doelsoorten te faciliteren. Want we willen dat alles blijft zoals het is. Opvallend genoeg grijpt het ook huidige natuurbeleid vaak terug op een (natuur)beeld van het landschap van onze grootvaders, ondanks dat de onderliggende systemen nu niet meer functioneren. Op welk moment hebben we op ‘pauze’ gedrukt? Onze huidige beleid tot natuurbehoud is alsof je van een kind zou verlangen dat het altijd hetzelfde blijft. Dat het zich niet zou mogen ontwikkelen, niet mogen groeien. Het zal duidelijk zijn: deze houding is onhoudbaar, ontwikkeling is een natuurlijk proces en onvermijdelijk.

Om niet verlamd te raken in ons denken over de toekomst van een landschap, is het nodig dat we structuren die we hebben opgebouwd onder de loep nemen en langzaam afpellen. Dit vraagt een cultuuromslag. En dat vraagt weer om dappere pioniers die anders durven.

In de week van het Toekomstatelier in het Waddengebied hebben we zulke pioniers ontmoet. Zij zijn illustratief voor deze geleidelijke transitie en het generatie-denken.

▼ **Afbeelding 12.** Berte Daan en Jannemarie de Jonge bij de eindpresentatie



Een aardappelboer gaf aan: “toen ik met pootaardappelen begon, vroeg mijn vader “waar begin je aan?””. Ondanks de scepsis van zijn vader is de regio binnen één generatie bijna volledig afhankelijk van deze teelt.

Zijn zoon begint nu voorzichtig met een nieuw systeem. Dit toont aan dat we er ook binnen een generatie weer anders tegenaan kunnen kijken.

Kan onze houding en ons denken over het landschap zich ook verder ontwikkelen?

Het doet me denken aan waar ik zelf sta, ten opzichte van mijn grootouders. Het kleed stopt waar zij ophielden, in de jaren ‘50. Is het toeval dat sinds die jaren ook ons conserverende karakter is ontstaan?

We zijn tijdens het Toekomstatelier het kleedje” gaan verderborduren met ons denkproces over het wadengebied. Niet het wiel opnieuw uitvinden, maar de interessante experimenten die er nu lopen in de regio, die gericht zijn op het leren meebewegen, en niet met regelgeving belemmeren maar omarmen - als eerste aanknopingspunt.

Door deze te koppelen en te verweven met andere sectoren, ontstaan meer complete systemen, die meer ruimte geven aan natuurlijke processen. Zowel vanuit de bodem, het zoete water, alsook het dynamische systeem van de Waddenzee. Wat kan ons dat brengen? Dat kunnen we alleen weten door te doen, te handelen

en ruimte te geven aan experiment.

Concreet kunnen we ons voorstellen dat de beoogde 1% experimenteerruimte in eerste instantie gebundeld wordt in een aantal gebieden die nu kampen met grote opgaven:

Zoals het bodemdalingsgebied ten noorden van Harlingen: hier kunnen we natuurlijke opslibbing, ophoging van het gebied door het aanplanten van bomen en andere eigendoms- en watersystemen te testen.

“de autonome Friese Kleischil” zou een rol kunnen krijgen in het zoeken naar een grotere autonomie van een gebied - zowel op water, externe input alsook op regie.

Hier kunnen meerdere andere locaties op volgen. Al onze huidige principes als “Natuurdoeltypes” en “Karakteristieke openheid van het gebied” mogen hier worden losgelaten, en worden onderzocht, binnen completere systemen.

Omdat ook onze kernwaarden aan verandering onderhevig zijn.

Ik begon mijn verhaal met ideeën over landschap loslaten zoals je een kind laat groeien. Liefdevol en onderzoekend de natuurlijke systemen beter begrijpen. Om met die kennis er beter voor te kunnen zorgen, en durven mee te veranderen. Leren ruimte geven.

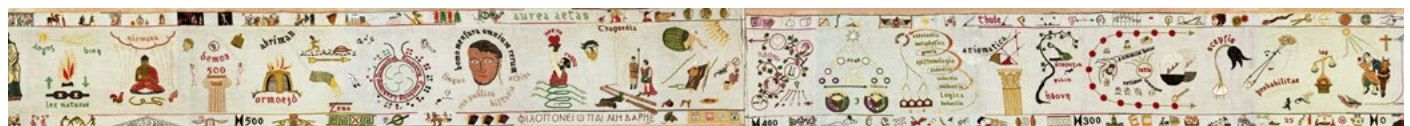
# “GESCHIEDENIS VAN DE ONTWIKKELING VAN HET DENKEN”,

Geborduurd kleed, 30 meter lang

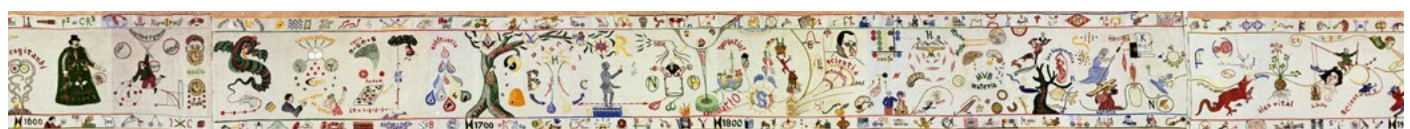
Albert en Tietske Daan-Stiemens, 1950-1960



...van de oerknal en de eerste planten...



...langs de renaissance...



...tot het humanisme in jaren 50 van de 20e eeuw...



“DENKEN VANAF NU”,

- een voortborduren op dit denken,

Richting de toekomst van het Waddengebied,

Waddenatelier



...Via het koppelen van de huidige slimme technieken....

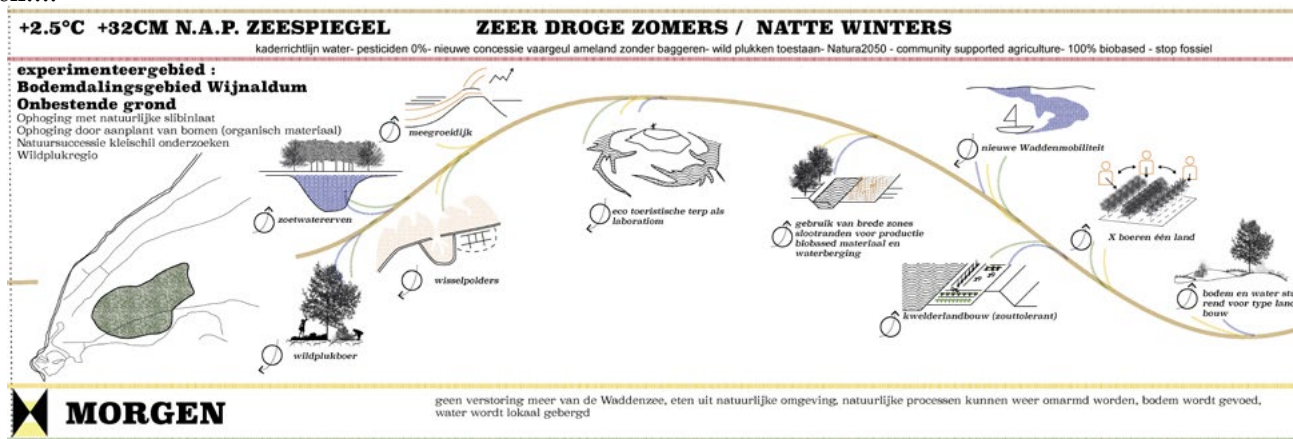


...naar

experimenteergebieden

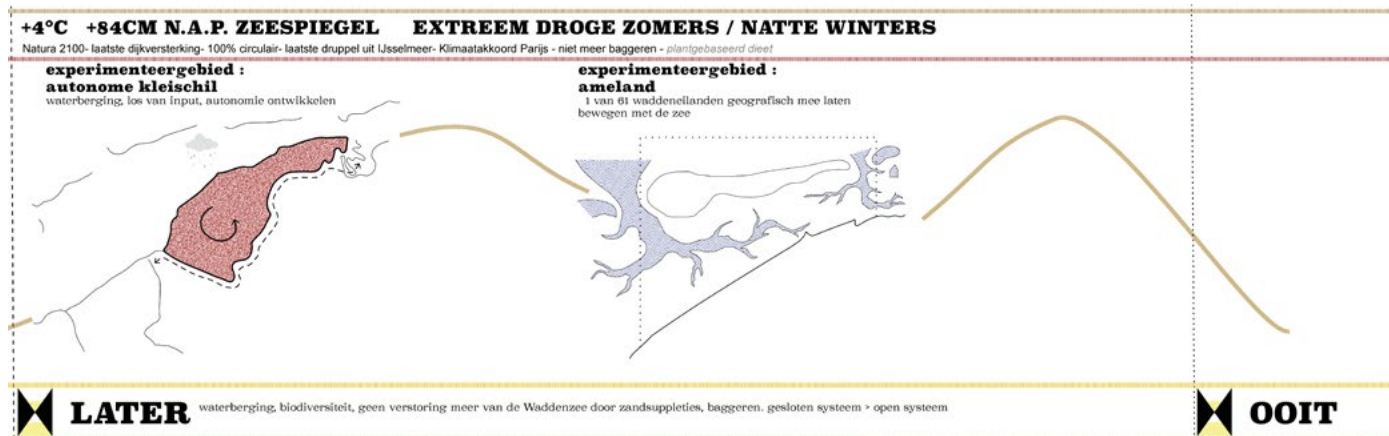
met completere

systemen....



... om beter te kunnen reageren

op een onzekere toekomst.



## Jonas Papenborg

In aanloop van het Toekomstatelier voor de Waddenkust sprak ik met veel verschillende experts over de toekomst van het wad. De boodschap was iedereen keer weer confronterend: Het wad **zoals we dat nu kennen** staat onder druk! Maar over de oorzaak en wat de toekomst brengt, lijkt echter geen consensus. Het verkleinen van de kombergingen zal ervoor zorgen dat de Waddenzee op termijn verdrinkt zegt de één... Waar maken we ons druk om zegt de ander. Door inpolderingen en indammingen is het wad juist aan het verzanden en zal het wad dichtslibben en verzuigen.

Het zorgde ervoor dat ik, bij het begin van ons Waddenatelier, eigenlijk niet wist waar ik moest beginnen. Als de natuurlijke processen zo complex zijn dat we eigenlijk niet weten hoe het wad zal veranderen... wat zijn dan de juiste ingrepen om het wad te redden?

Toch begon mijn zoektocht naar experimenten voor een lerend waddenlandschap vol optimisme. Bij de Slibhub aan de rand van de haven van Lauwersoog lieten Daniel en Andries, 'de mannen van Klai', zien hoe een probleem met overtollig slib juist weer nieuwe kansen kan bieden. Door slib te oogsten op plekken waar het ons tot last is, kunnen we het benutten op plekken waar het ons kan helpen, zoals het bouwen van dijken of het 'ophogen van landbouwgrond'.

Wat deze strategie voor een heel gebied kan betekenen zag ik een dag later, met Peter en Albert tijdens mijn bezoek aan de Groninger Groeidelta. Innovatieve experimenten om overtollig slib te benutten groeien daar tot nieuwe proporties. Van een dubbele dijk van 30ha, naar een slibvangpolder van 300ha tot een mechanisch op te hogen gebied van maar liefst 3000ha.

De mogelijkheden lijken eindeloos, maar op de terugweg bekruipt me toch een onbestemd gevoel. Lossen we het probleem achter het slib wel echt op, of

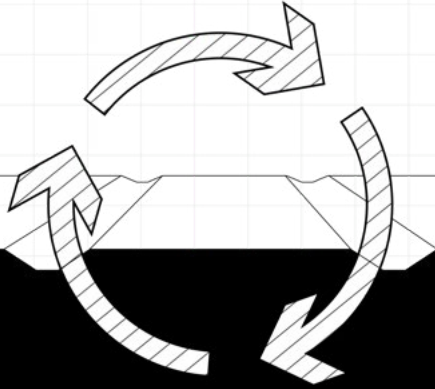
zijn we bezig met een symptoombestrijding die alsmaar grootschaliger wordt? En wat betekent dat voor de toekomst? Moeten we wel met steeds grotere technieken proberen een status-quo te conserveren? En wat blijft er dan uiteindelijk nog over van ons landschap?

Later die week, midden op het wad met mijn ouders, die mij van kinds af aan al mee het wad op namen, daalde het besef past echt in. Nadat we ons hebben verwonderd over de natuurkracht van het wad (dat geulen verplaatst, kwelderwallen opwerpt en zandbanken verplaatst), zien we in de verte een nietige graafmachine staan. Terwijl de natuur al duizenden jaren zijn eigen plan trekt, wordt op een paar hectare met man en macht gewerkt om menselijke ingrepen ongedaan te maken en de natuur weer een beetje in een door ons gewenst natuurdoeltype te persen. Waar zijn we in hemelsnaam mee bezig?! Hoe kan het dat we nog steeds denken dat de natuur zo maakbaar is? En dat we altijd maar moeten ingrijpen om de natuur te redden. Is het niet tijd om onze houding radicaal te veranderen en de natuur echt vrij te laten?

Na afloop van onze wadlooptocht vertelde mijn vader over de hoe hij - nog geen generatie geleden - een kleine bijdrage heeft geleverd aan een trendbreuk. Waar tot die tijd het geleidelijk inpolderen van het wad nog de standaard was, zorgde hij, protesterend met trekkers, vlaggen en banieren, dat de indijking van Friesland Buitendijks definitief gestaakt werd. We zouden ons nu niet meer kunnen voorstellen dat het ooit anders was...

In de geest van mijn activistische vader, wil ik daarom met deze posters ook oproepen tot een nieuwe trendbreuk. Is het niet tijd om ons opnieuw tot de natuur leren te verhouden? Durven we het experiment aan om de natuur echt vrij te laten? De systemen die haar gevangen houden loslaten? En vertrouwen dat de natuur zelf zijn juiste pad weet te vinden,... om zo echt te leren meebewegen met de natuurlijke dynamiek?

**NU  
BESLUITEN:**



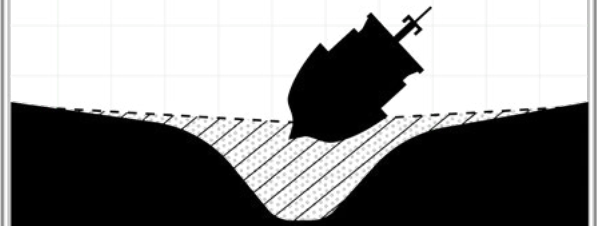
**GEEN INPUT  
VAN BUITEN!**

SHIFTING BASELINE

LEREN MEERWEGEN

LEREND LANDSCHAP

**CONCESSIE '29;  
LAAT  
HET SLIB  
LOS!**

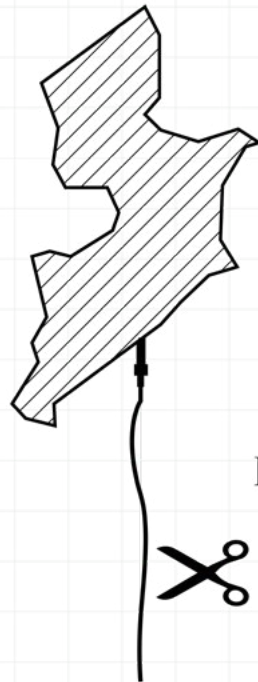


SHIFTING BASELINE

LEREN MEERWEGEN

LEREND LANDSCHAP

**GEEN  
EXCUUS!**



**LOS VAN  
HET  
IJSELMEER  
INFUUS!**

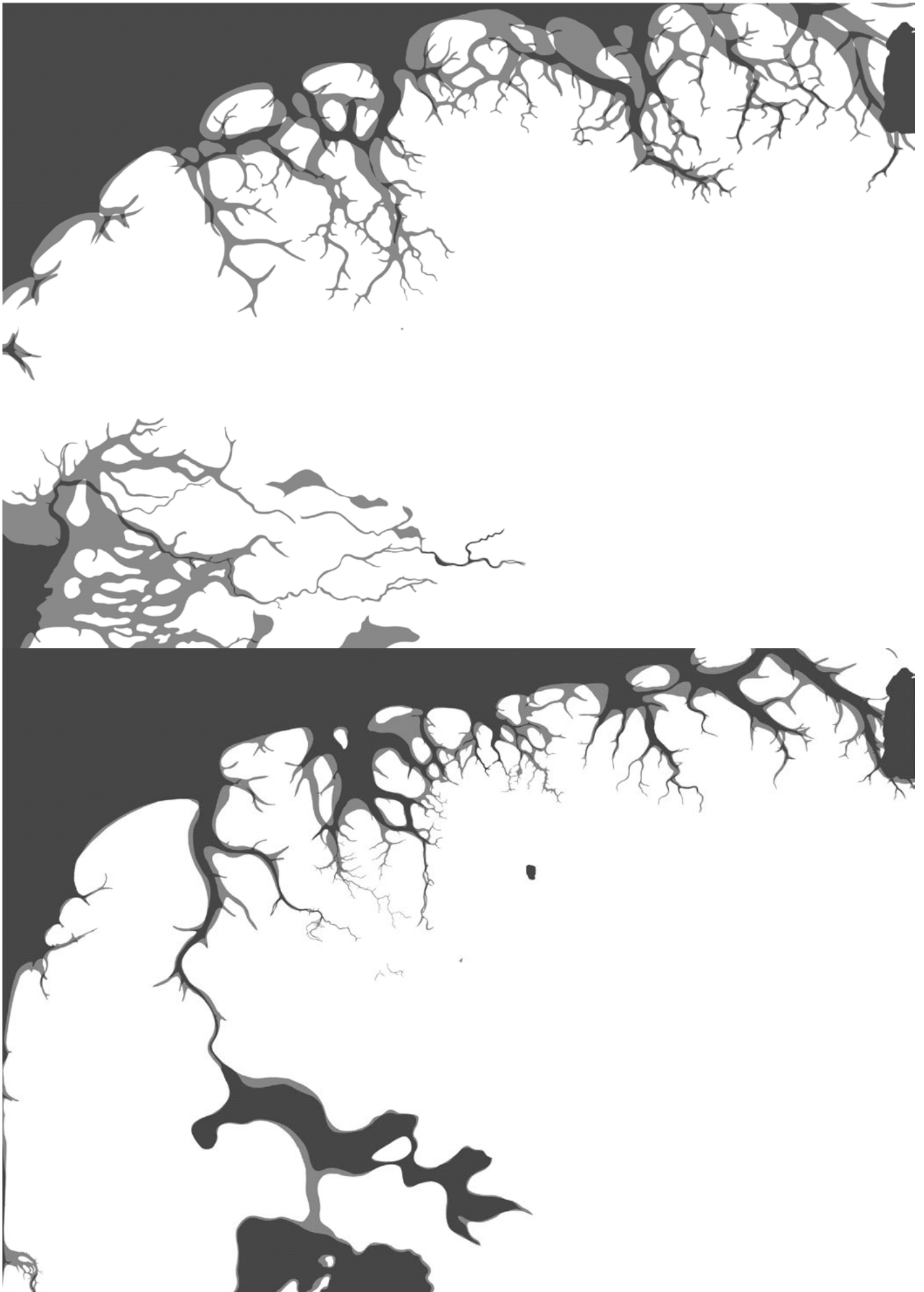
SHIFTING BASELINE

LEREN MEERWEGEN

LEREND LANDSCHAP

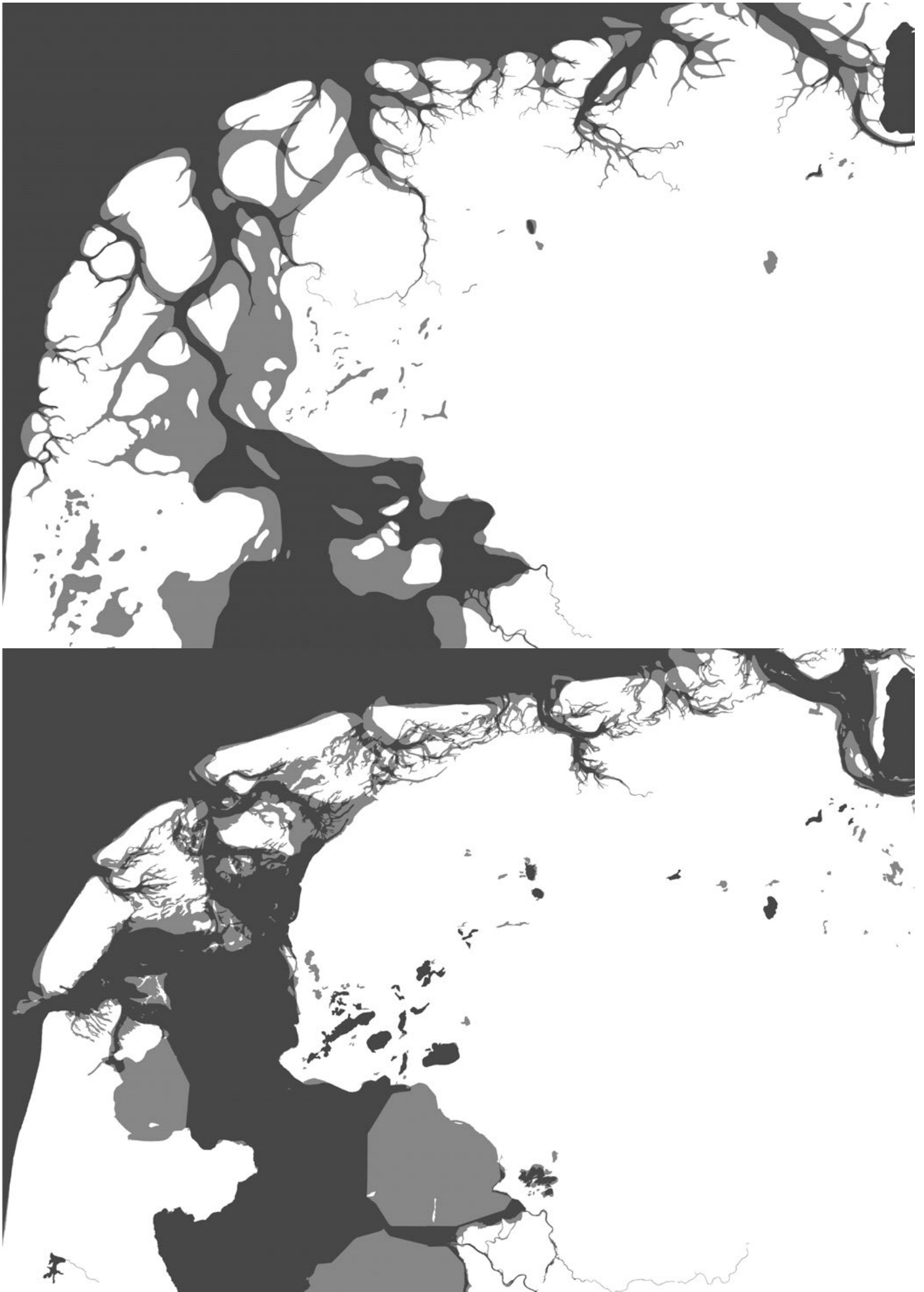
▲ Afbeelding 15. Actieposters om radicaal te kiezen voor het natuurlijke waddensysteem

▼ **Afbeelding 17.** Het Waddengebied in 5500 v. Chr. en 1500 v. Chr.





▼ **Afbeelding 18.** Het Waddengebied in 1500 en 2023



▼ **Afbeelding 19.** Adaptatiepaden met huidige en toekomstige experimenten om te leren omgaan met onzekerheden

# Adaptatiepaden Dynamische Waddendelta: lerend omgaan met

## Strategie

### Bodem en water sturend

#### Deelstrategie

Landbouw en biodiversiteit: van Monocultuur naar Agrobiodiversiteit en een circulaire economie; van maximaliseren opbrengst naar optimalisatie irt gebruikmaken natuurlijke systeem

Erfgoed en natuur: Dynamische systeem Wadden wordt de kernwaarde

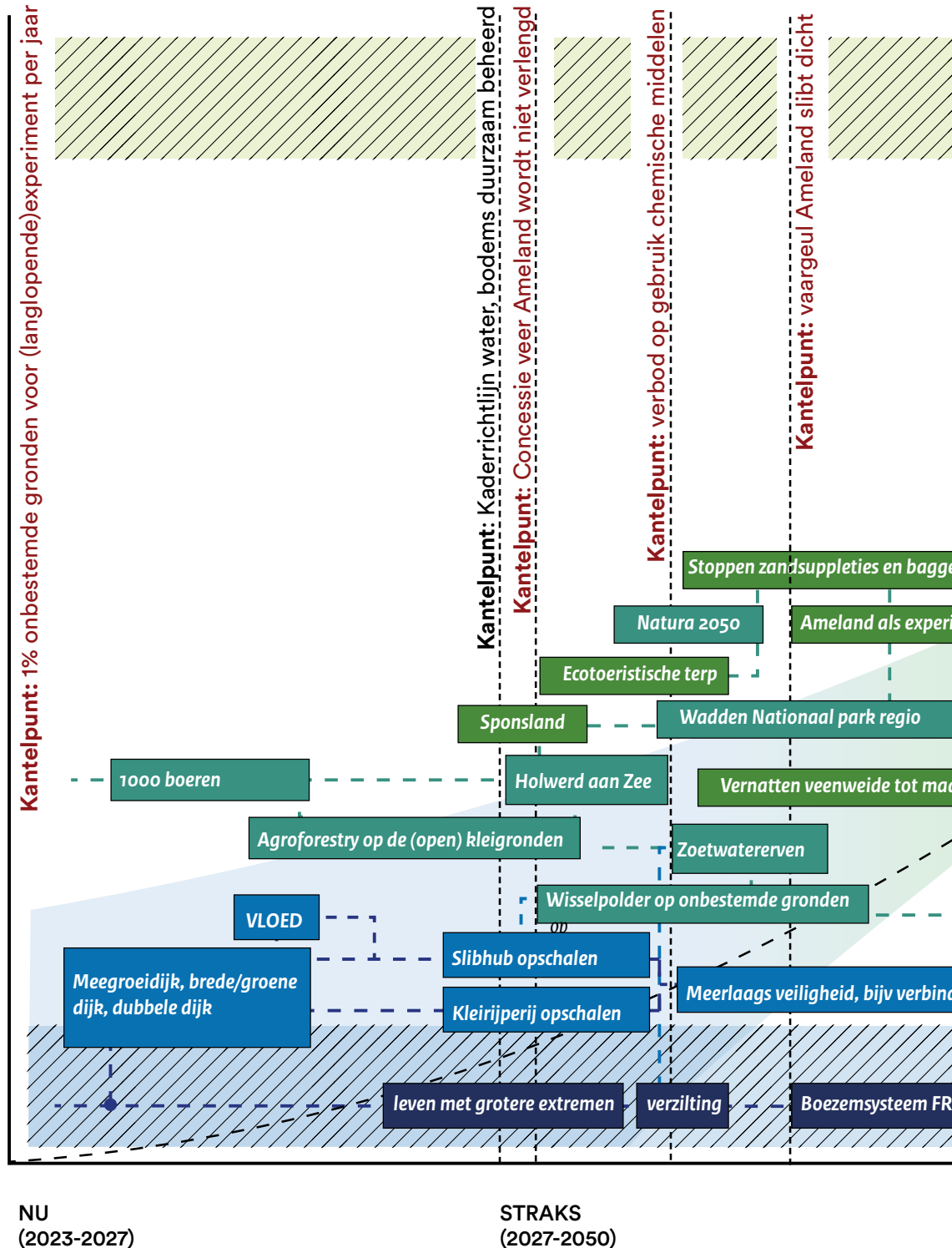
Zoetwaterbeschikbaarheid: Vasthouden gebiedseigen zoetwater en omgaan met fluctuaties

Sedimentatie: slib van lust naar last

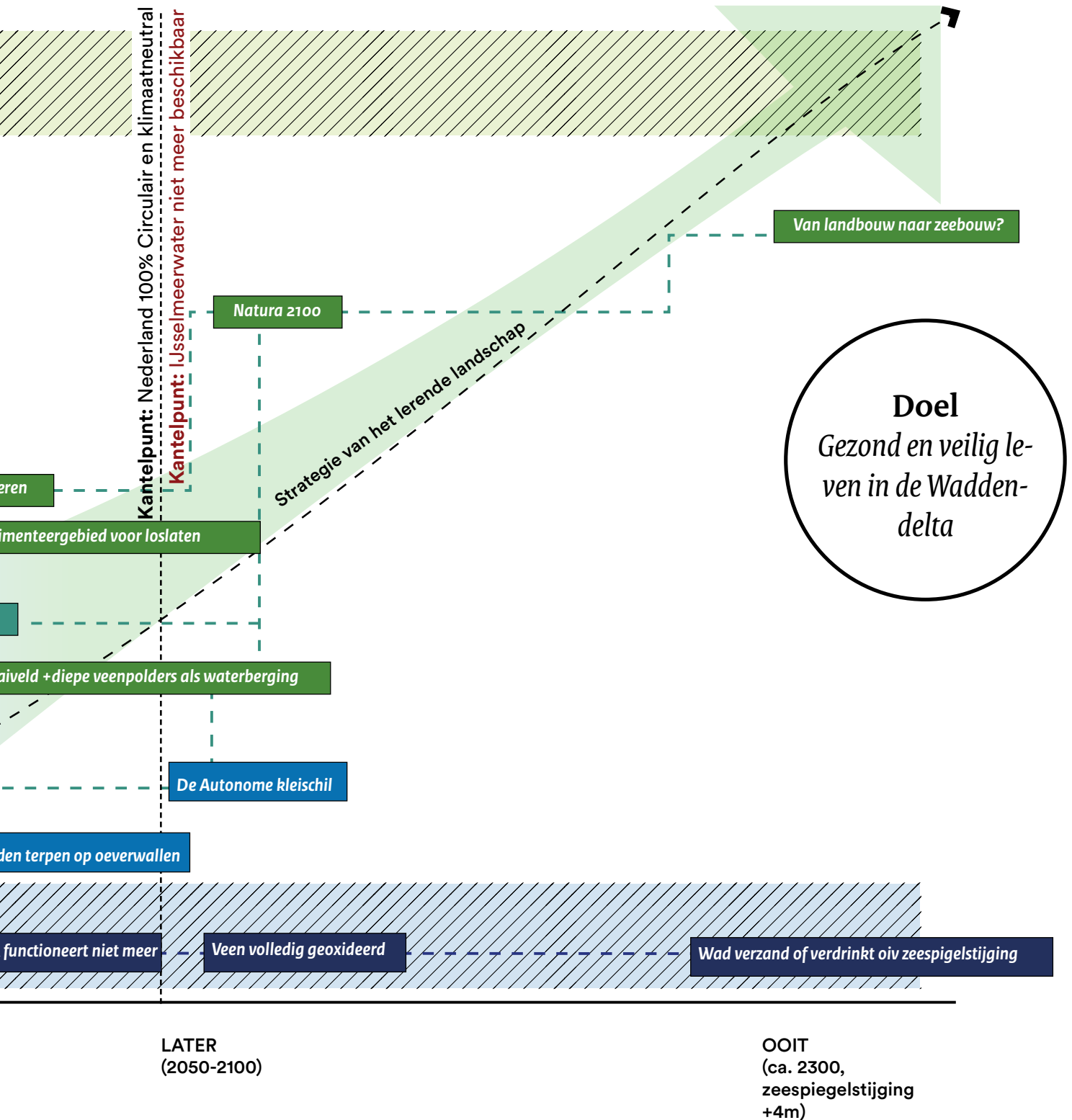
Adaptieve dijk en Meerlaags waterveiligheid

- 4 lagen:
1. preventie
  2. ruimtelijke inrichting
  3. evacuatie
  4. built back better

Business as usual



# met onzekerheden

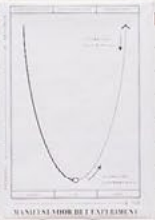




NU  
BEREIDEN  
  
GEEN INPUT  
VAN BUITEN!

CONSENSIE '29'  
LAAT  
HET SLIB  
LOS!  


GEEN  
EXCLUS!  
  
LOS VAN  
HET  
DUSSELMER  
INCLUS!



◀ **Afbeelding 20.** Jannemarie de Jonge voor de posters van de eindpresentatie

▼ **Afbeelding 21.** Jannemarie de Jonge leidt het open gesprek tussen de aanwezigen



# **PROGRAMMA VAN HET TOEKOMSTATELIER**

## Toekomstatelier Dynamische Waddendelta

Het motto “de 22e eeuw begint nu”, was de basis onder de uitnodiging van de initiatiefnemers van de Landschapstriënnale 2023. Zij vroegen Rijksadviseur voor de fysieke leefomgeving Jannemarie de Jonge een Toekomstatelier te organiseren. Thema van de triënnale was de Waddenkust. Met een team ruimtelijk ontwerpers uit de regio, Berte Daan (PeetersenDaan), Jonas Papenborg en Lieke de Jong (Landscape Collected) en ondersteuning vanuit het College van Rijksadviseurs, Jelle Hetteema en Shera van den Wittenboer, is intensief samengewerkt in twee

meerdaagse ateliers. Een eerste verkennend atelier vond plaats in Hoek van Holland in juni 2023. Van 11 tot 15 september waren zij ‘Artist in Residence’ in het Lage Noorden. Gevoed door de kennis en ervaring van verschillende onderzoeken en experts hebben zij zich een week lang gestort op een mogelijke toekomst voor de Waddenkust.

▼ Afbeelding 22. locatie het Lage Noorden in Marrum



## Toekomstatelier Hoek van Holland

In juni 2023 georganiseerde het College van Rijksadviseurs een Toekomstatelier in Hoek van Holland waarbij het team al aan de slag is gegaan met de dynamische Waddenkust. De focus van dit atelier lag op het verzamelen van kennis en bekend worden met de verschillende toekomstscenario's. Als mogelijke oplossingen werden drie 'living labs' voorgesteld op drie verschillende thema's. Elk nauw verbonden met de waddenkust en grote ruimtelijke opgaven in het kader van biodiversiteit, klimaat en circulaire productieketens.

De thema's zijn:

- Dynamische kust: slib, sedimenten en industrie gebaseerd op circulaire productieprocessen (mn koolstof en waterkringlopen) (Jonas Papenborg);
- Waterbeschikbaarheid: verzilting, zoetwater en circulaire landbouw (Lieke Jildou de Jong);

- Landgebruik en grondstoffen: agroforestry, biobased gewassen, bodemvorming en kringlopen (Berte Daan).

Deze thema's zijn geselecteerd op de voorkennis die de ontwerpers al hebben over het landschap, zodat we niet bij 0 hoeven te beginnen, maar ook zodat we het gradiënt van zee naar landschap bekleden. Wad, kwelder, dijk, achterland, dorpen. Verdieping van deze doorsnede van de waddenkust biedt de gelegenheid om dwarsverbanden te onderzoeken.

Een samenvatting van dit eerste atelier is te raadplegen via de website van het College van Rijksadviseurs.

▼ Afbeelding 23. Toekomstatelier Wadden in juni 2023, Cafe PLSTK, Hoek van Holland.







# TOEKOMSTATELIER WADDEN

samenvatting 1e atelier

## Maandag 11 september

Het Toekomstatelier Dynamische Waddendelta wordt maandagochtend afgetrapt door Jannemarie de Jonge. Die dag gaat het team samen met lokale experts **Max Eijer** (Wetterskip Fryslân), **Eileen Buiting** (Fries Programma Waddenkust) en **Wietse Terpstra** (Gemeente Waadhoeke) langs de waddendijk tussen Lauwersoog en Zwarte Haan.

### Programma:

- De Slibhub in de haven van Lauwersoog. Hier vertellen **Andries Huisman** en **Daniel Tangerman** over de verschillende pilots die ze uitvoeren, met onder andere: klei uit slib, het project Meegroeidijk, afstemming baggertaak havenbedrijf en marktbenadering Klaei bv en de Milieukostenindicator.
- Paesens-Moddergat, een oud vissersdorp waar nog lang een dijkkloos kusttraject was waar zoetwater uitstroomde.

- Wierum, een mooi terpdorp direct aan de dijk, waardoor er weinig ruimte is voor dijkversterking. De brede kwelder aan de andere kant van de dijk biedt misschien kansen.

*Driveby* bij Holwerd aan zee. Hier is nog niet veel te zien, maar het project is welbekend en inspireert. Is dit een mogelijke toekomst voor meer plekken langs de Waddenkust?

- Terp van de Takomst, Blije. Een mooi project vanuit de ‘Mienskip’ en een goede plek om de kwelder te ervaren.
- (Kweldercentrum Noorderleeck, werd vanwege de tijd overgeslagen.)
- De dag wordt afgesloten bij Zwarte Haan, ten westen hiervan liggen geen kwelders en speelt verzilting een grotere rol dan in het deel ten oosten ervan. In het verziltende gebied wordt nu een traject opgestart vergelijkbaar met het Groningse traject ‘Vloed’, in de kuststrook bij Delfzijl.

▼ **Afbeelding 25.** Jannemarie de Jonge introduceert de experts voor de excursie langs de Waddenkust





▲ **Afbeelding 26.** verdroogd slib in de slibhub bij Lauwersoog

▼ **Afbeelding 27.** Terp van de Takomst bij Blije



▼ **Afbeelding 28.** De groep ontwerpers en experts op de dijk bij Paesens-Moddergat, Zwarte Haan en Wierum



## Dinsdag 12 september

De dinsdag staat in het teken van meer kennis vergaren. De drie thema's, landgebruik en grondstoffen, waterbeschikbaarheid en dynamische kust, en de werking van adaptatiepaden worden verder verkend door gesprekken met experts en bezoek van verschillende locaties.

### Programma:

Overdag: het team splitst op en volgt een eigen programma.

- Berte gaat langs bij private notenboomhouders in het Waddengebied, en een tuinderij Lauwershof, om te praten over de kansen van bomen/meerjarige teelt in het Waddengebied. Daarna een bezoek bij Landbouwbedrijf Nieuw Bocum, Aardappelboer in Het Hogeland, die voornamelijk aarapeels verbouwen.
- Jonas en Jelle gaan met **Peter van Dijken** en **Albert Vos** langs projecten van Eems-Dollard 2050, waar wordt geëxperimenteerd met slibwinning en ander soort dijken.

- Lieke gaat in gesprek met **Joca Jansen** over zoutwatergehaltes en zoetwaterbeschikbaarheid aan de Waddenkust.
- Jannemarie en Shera gaan verder aan de slag met adaptatiepaden en sluiten aan bij de gesprekken met Joca Jansen.

Avond: na het eten gaat het team direct over de dijk bij het Lage Noorden de kwelder Noorderleeg/ Noorderleech op. Het team onderzoekt eigenhandig de saliniteit van het oppervlaktewater in de Ryd, de sloten en de dobbes in het kweldergebied, om meer gevoel te krijgen voor het zoutwatergehalte in het buitendijkse watersysteem.

▼ Afbeelding 29. Overleg en discussie





▲ Afbeelding 30. Pilot ophogen landbouwgrond (POL) van het programma Eems-Dollard 2050



▲ Afbeelding 32. Notenbomen bij Oosternijkerk

▼ Afbeelding 31. Lauwershof, Engwierum





▲ Afbeelding 33. De dijk bij het Lage Noorden

▼ Afbeelding 34. De Ryd in het Noorderleech



▼ Afbeelding 35. Gedroogd slib op de kwelder





▲ Afbeelding 36. Teamwork om de saliniteit van de dobbe te testen

## Woensdag 13 september

In de ochtend gaat het team verder met de opgedane kennis. Langzaam beginnen er antwoorden te komen, maar er komen ook vragen op.

De nieuwe vragen vormen de aanleiding voor het gesprek in de middag. Een groep experts sluit aan, bestaande uit: **Hilde Kloosterziel** (provincie Fryslân), **Bregje Hamelynck** (Ús Hôf), **Perry de Louw** (Deltares), **Ernst Lofvers** (Rijkswaterstaat), **Els van der Zee** (Ecoloog), **Eric Luiten** (Hoogleraar Landschaparchitectuur) en **Els van der Laan** (Landschapstriennale). Het team presenteert de bevindingen tot nu toe, daarna worden drie rondetafelgesprekken gevoerd elk aan de hand van een van de drie thema's (slib, water en grondstoffen).

In de avond sluit agrariër Koos Koop aan bij het diner. Het gesprek gaat over de pootaardappel en de terughoudendheid danwel welwillendheid van elke generatie om het anders te doen.

Deze dag staat door de verschillende gesprekken in het

teken van **verwarring**. De verschillende perspectieven en onzekerheid van de wetenschap leidt niet tot duidelijke antwoorden op de vragen. Een onduidelijkheid die inherent is aan het verre toekomstdenken.

Zal de Waddenzee verdrinken of alleen maar blijven verzanden? En is het systeem wel zo maakbaar als we soms denken?

## Programma

- Ochtend, verder werken aan de ideeënvorming
- Middag, in gesprek rond verschillende tafels.
- Avond, diner met agrariër Koos Koop

▼ **Afbeelding 37.** Presentatie van de bevindingen tot nu toe







▲ Afbeelding 38. Presentatie van de bevindingen

▼ Afbeelding 39. Discussie en gesprekken rondom de thema's water, slib en grondstoffen

▼ Afbeelding 40. Schetsen en ideeën op de kaart



## Donderdag 14 september

De voorlaatste dag wordt er hard gewerkt aan een conclusie van het Toekomstatelier. In de discussies wordt verder nagedacht over de verwarring van de dag hiervoor, maar langzaam begint ook het besef door te dringen dat deze verwarring onontkoombaar is, en flexibiliteit dus nodig is om ons voor te bereiden op de toekomst.

In de avond neemt Jonas het team en zijn ouders mee het wad op. Bij Paesens Moddergat wordt het slik betreden. Dit zorgt voor de nodige ontspanning, maar ook voor een moment van reflectie.

Na het wadlopen wordt hard doorgewerkt aan de presentaties en tekeningen.

## Programma

- Overdag, verder werken aan de ideeënvorming
- Avond, wadlopen

▼ Afbeelding 41. Wadlopen bij Paesens Moddergat





▼ **Afbeelding 42.** Oesters rapen op een oesterbank en een oude strekdam



▲ **Afbeelding 43.** Wadlopen bij Paarsens  
▼ Moddergat



## Vrijdag 15 september

De laatste dag staat in het teken van de eindpresentaties. Een groep van ongeveer 30 geïnteresseerden is aanwezig om de resultaten van het Toekomstatelier te horen.

De gesprekken, discussies, ervaringen en het verrichte werk hebben niet geresulteerd in een schitterend eindbeeld van de toekomst van de Waddenkust. Het is duidelijk dat daarvoor teveel onzekerheid is. Deze week heeft geleid tot het 'Manifest van het lerend landschap' (zie tweede hoofdstuk). Na een introductie van Jannemarie de Jonge en Jelle Hetteema wordt dit manifest letterlijk van de toren geroepen door Lieke de Jong, Berte Daan, Jonas Papenborg en Shera van den Wittenboer verduidelijken het manifest en bekrachtigen dit met voorbeelden van hun eigen

ervaring deze week. De dag wordt afgesloten met een open gesprek met alle aanwezigen.

## Programma

- Eindpresentatie van het Toekomstatelier



► **Afbeelding 44.** Laatste hand aan de 'Tijdljn'

▼ **Afbeelding 45.** De posters van de eindpresentatie worden opgehangen in het Lage Noorden



# ODE AAN HET WADDENGEBIED

Ode aan de schoonheid van het alledaagse

Keer op keer ben ik geraakt

door dit landschap waar

generatie op generatie

vorm aan geeft.

Altijd zoekend naar balans

tussen lusten en lasten

van natuurkracht

en wat dagelijks leven vraagt.

Een landschap dat

geen moment hetzelfde is

dat bron en resultaat

van ons handelen is

waar we leven en leren

waar we groeien en bouwen

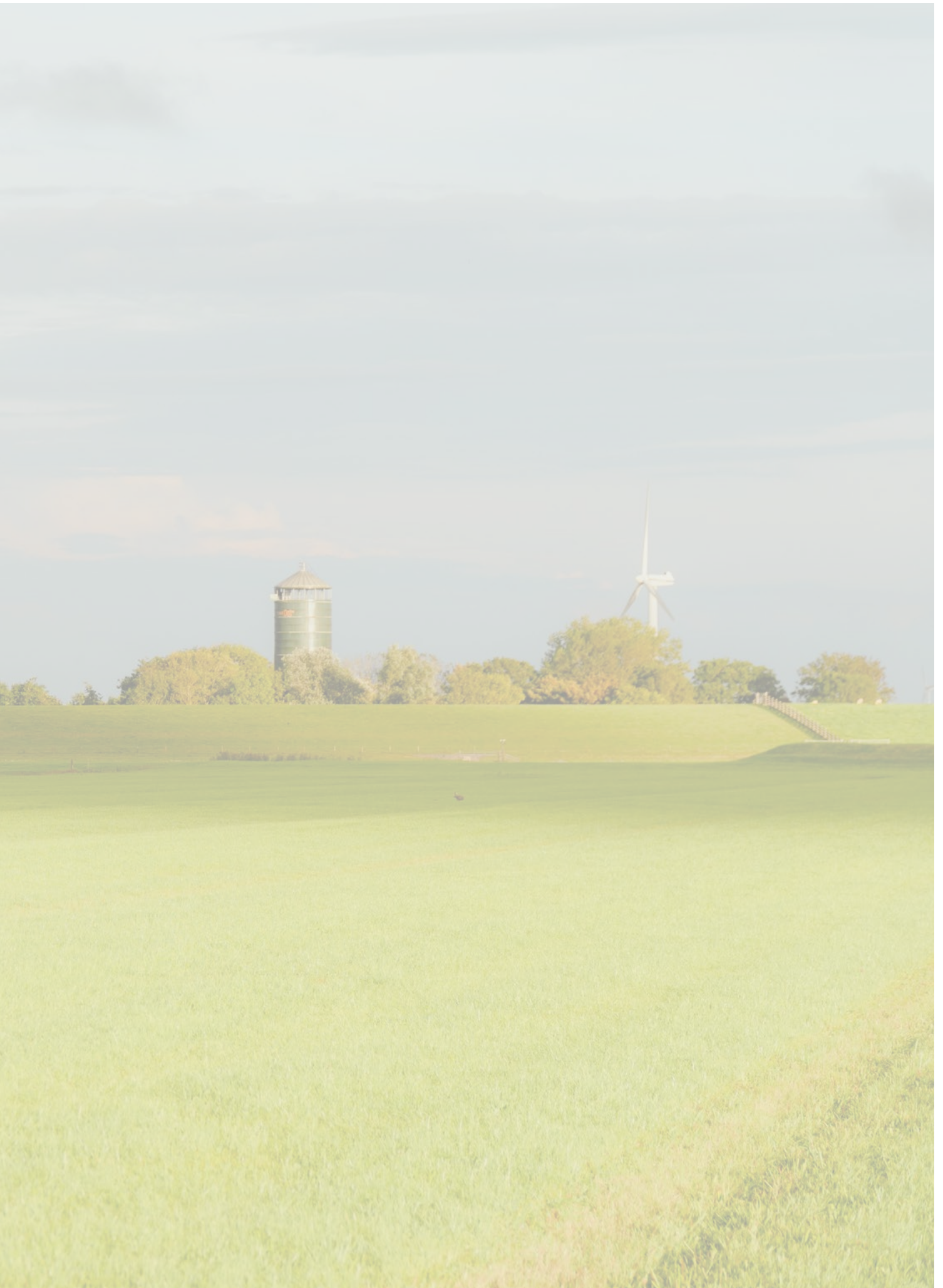
sterven en rouwen

ik breng een ode aan

dit generatieve landschap

waar ik één mag zijn met

de schoonheid van het alledaagse



Afbeelding 46. Selectie van de odes aan de Waddenkust die tijdens het Waddensymposium op 29 september werden verzameld



ODE AAN HET WAD

DAN WEEF LAND,  
DAN WEEF ZEE,  
DE HORIZON VERVAAGD.  
DE CIEKEN, HET GEULD  
EENMAAL ERYAREN,  
NOOT KLEER VERLOREN  
ALRD GEKOESTERD

KAJA PHILIPPAET  
TILBURG  
7 MEI 1960

ODE  
aan de schoonheid van de Wadden  
die helend werkt <sup>in</sup> het LAND-  
voor onze ZIEL <sup>SCHAP</sup>

Juliet de Barbaunon 1961

Ode aan  
de weeld, mijn weeld  
de wadden, mijn wadden  
de wadden in mij, de  
weeld in mij.  
Toekomst en verleden  
Komen altijd samen in  
Neder. Wg en Wad zijn  
Samen, Samen zijn wij  
Samen veranderen wij en  
blijven daer mee leuwig  
in verandering  
Rosanne van Bodegom  
13-05-1992, Reiden



Ode aan het landschap

Stralke d'ijk, wat geef je mij?  
Sta ik met jou zij aan zij?  
Of keer je alleen het tij?  
Ben je mijn vriend of mijn  
vijand?

... de tijd leert het mij.

Ellen Wilms, Ottawa, 7-6-63

ODE AAN  
WAD EN KUST  
REFLECTIE & RUST  
VERWARRING & LUST  
ZETTEN MIJ OP MIJN PEK  
EN BRENGEN MIJ IN  
GESPREK  
VERANDER DOOR!  
EN VERANDER MIJ!

Ode aan...

Jaarringen  
wij zijn maar gevangen van het  
ogenblik,  
en zien het voorjaar aan,  
zoals jaarringen zwijgen in een boom  
totdat zij, door de bijl bevrjyd,  
rond gaan zingen in ont wortelde tijd.

(Naar gedicht van  
Gerrit Achterberg)

Berthe Jongjans  
Banduun  
11-11-1969



ode aan het wad  
ik sprak een vrouw die  
het as van haar man hier  
ode aan had uitgestrooid.  
het wad, de kwelder  
het glibberige en  
ruisende gearonde  
de massa  
de eindeloos  
en eidelijheid.  
de stille spanning  
wachtend op hoger water.

Wat is 't  
verleend.  
is dat alles? 't  
is van 't tijde  
de rustige  
de vormless

neuten  
ayren

Noa Schouten, Nijmegen 13/08/1999

## **Deelnemers Toekomstelier**

### **College van Rijksadviseurs**

Jannemarie de Jonge

Shera van den Wittenboer

Jelle Hetteema

### **Ontwerpers**

Berte Daan (PeetersenDaan)

Lieke Jildou de Jong (Landscape Collected)

Jonas Papenborg (Landscape Collected)

### **Experts**

Eileen Buiting (Fries Programma Waddenkust)

Max Eijer (Wetterskip Fryslân)

Peter van Dijken (Eems-Dollard2050)

Bregje Hamelynck (Ús Hôf)

Hilde Kloosterziel (provincie Fryslân),

Kees Koop (agrariër)

Els van der Laan (Landschapstriennale 2023)

Ernst Lofvers (Rijkwaterstaat)

Perry de Louw (Deltares)

Eric Luiten (Hoogleraar Landschapsarchitectuur)

Karin Peeters (PeetersenDaan)

Wietse Terpstra (Gemeente Waadhoeke)

Albert Vos (Provincie Groningen)

Els van der Zee (Ecoloog)